

**ՆՈՐԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ**

Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրրեյանը ժԳ զարի վերջին Օրրեյան իշխանների աիրույթ Սյունիքն ու նրանց նստավայր Վայոց ձորը համեմատում է փրկարար Նոյան տապանի հետ, որտեղ «աւերեալ և ապականեալ» աշխարհից հեռանալով ապաստան էին գտնում հրեաների ծաղկուն Հայաստանի տարրեր շրջանների բնակիչները՝ «բազում եպիսկոպոսք և վարդապետք և յազատ արանց»:

Հայաստանի և հատկապես պատմական Սյունիքի եկեղեցական, քաղաքական ու մշակութային դարավոր պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Նորավանքը: Հայոց պատմության մեջ Նորավանքը Հայաստանյայց եկեղեցու ուղղափառ դավանանքի առաջապահներից է, ազգային-ազատագրական պայքարի կենտրոն, հայ մշակույթի ու դպրութեան օրրան, համաշխարհային ճարտարապետական արվեստի բազմազարուստ թանգարան: Նրա խնկաբույր կամարների ներքո հանգչում են իշխաններ ու մետրոպոլիտներ, սպարապետներ ու ճգնավորներ, ճարտարապետներ ու վանականներ, քարգործ վարպետներ, պարզ հավատացյալ մարդիկ... մի ողջ ստեղծագործ ժողովուրդ՝ իր հերոսական պատմությամբ ու անզուգական հոգևոր ժառանգությամբ: Նրա պատմությունն սկսվում է անհիշելի ժամանակներից և ձգվում դեպի հավերժություն:

Նորավանքը դոհարներից մեկն է խորունկ ձորերով, արագահոս դետերով, ծաղկաթիթիթ այգեստաններով, անառիկ բերդերով նշանավոր Վայոց ձոր գավառի, ուր ժամանակին ծաղկել են Հայոց միջնադարյան համալսարան Գլաձորը, Թանահատի, Յսիսաց քարի, Հերմոնի, Արատեսի և բազում այլ վանքեր:

Սյունիքի պատմության մեջ Նորավանքն սկսում է նշանակալից դեր խաղալ 1103 թ. հետո, երբ սելջուկների արշավանքների հետևանքով ավերվում է Կապան քաղաքը: Բաղքի իշխանական առհմից մի եպիսկոպոս, Հովհաննես անսունով, Վահանավանքից տեղափոխվում է Նորավանք, որ ավերումներից զերծ էր մնացել: «Յառաջ քան զայս բազում ժամանակօք, վաղաւուրբք և հնագոյն ամօք, ի նեղ և անձուկ

ձորակին այնժ, ի պատշաճաւ որ տեւոջ էր շինեալ եկեղեցի մի կրաշաղախ վիմօք յանուն սրբոյ Կարապետին՝ յոյժ սքանչելագործ և ահարկու և անուանի մերձակայ սահմանացն՝»,- դրում է Սյունյաց պատմիչը՝ Ստեփանոս մետրոպոլիտ Օրբելյանը։ Ապա շարունակելով պատմել Նորավանքի ձորի մասին, սրբակենցաղ իշխանադուն արքեպիսկոպոսն ավելացնում է. «Ի նոյն ձորին կայր եկեղեցի մի յանուն սրբոյ Հայրապետին Փոկասու շինեալ. և ի մէջ եկեղեցւոյն բգիւնէր ջուր սակաւ ի ներքոյ բեմին. և ընդ ջրոյն կյանէր և ձկն թժշկարար...»։ Հովհաննես եպիսկոպոսը ձորակը հոչակում է վանքապատկան, հիմնում պտղատու ու խաղողի այգիներ, նվաճողներից ձեռք բերում նոր կալվածքներ։ Ապա նաեւ հավաքում է «կրօնավոր ու ճգնակյաց» հոգևորականներ և տեղի մահմեդական տիրակալների հետ յեղու գանելով՝ Նորավանքն իր կալվածքներով հաստատում է որպէս եպիսկոպոսական վիճակ։ Կարճ ժամանակ աթոռակալելով, Հովհաննես Կապանցին վախճանվում ու թաղվում է Նորավանքում։

Բուն Հայաստանում վերջին անկախ Հայկական թագավորութիւնը՝ Սյունյաց թագավորութիւնը, գրեթե մեկուկես դար անհավասար կռիւներ է մղում օտար նվաճողների դեմ։ Բայց ուժերն անհավասար էին, 1170 թ. սելջուկ-թուրքերի կողմից գրավվում ու հիմնահատակ ավերվում է Սյունյաց թագավորութիւնը վերջին հենարանը՝ Բաղաբերդը։ Այստեղ Տաթևի վանքից բերված շուրջ 10000 ձևազրբեր ոչնչացվում են, ավերվում են բաղամաթիւ վանքեր, դյուղեր, քաղաքներ, ամրոցներ։ Այս վիճակը տևում է մոտ քառասուն տարի։ Սակայն շուտով, հղօրացած Վրաստանի օժանդակութեամբ, Չաքարյան իշխանները, Հայաստանի այլ շրջանների հետ, 1212 թ. աղատագրում են նաև Սյունիքը՝ Ազատագրված պատմական Սյունիքի մեծ մասը հանձնվում է Լիպարիտ Օրբելյանին, «դի նա եղև առաջնորդ ասման Սիւնեաց և այլ բերդերոյն...»¹։

Պատմութիւն մեջ հիշատակվող Սյունյաց աթոռակալներից առաջինը Ստեփանոս Գ- Յախր էլ Մսեհն է, որ առնչվում է Օրբելյան

¹ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տանն Սիսական, էջ 253-254։

² Նույն տեղում, էջ 254։

³ Նույն տեղում, էջ 287։

⁴ Նույն տեղում, էջ 291։

իշխանական տան հետ: Եւ Սյունյաց թագավորութեան անկումից հետո՝ 1170 թ., Նորավանքը հռչակել էր Սյունյաց եպիսկոպոսութեան աթոռանիսա և ակտիվ ու շրջահայաց քաղաքականութիւն էր վարում: Նա որդին էր Սյունյաց եպիսկոպոս Գրիգոր Մեղրեցու (1148-1168), որը սկզբնապես ավադ քահանայ էր Մեղրի ավանում: Եղբոր՝ Սյունյաց աթոռակազ տեր Բարսեղի մահից հետո (1143) «...ամայացեալ էր աթոռն ի րնակչաց և ոչ գոյ տէր և կամ իշխեցող, զի հոգայր վասն եկեղեցոյս...կամ վասն սուա մնացորդաց հօտին և ի գնգիր լինել առաջնորդի»: Գրիգորը գնում է Կիլիկիա՝ Գրիգոր Գ Պահլավունու մոտ (1113-1166), նրանից եպիսկոպոս ձեռնադրվում և վերադառնում Սյունիք:

Երկիրը գտնվում էր օրհասական վիճակում, և Գրիգոր Մեղրեցի եպիսկոպոսն անընդհանր շրջապայում էր Սյունյաց թագավորութեան տարածքում՝ իր թեմում, հուսադրում ժողովրդին ոտքի հանում նրան: Նա մահանում է Վայոց ձորում՝ 1168թ. և թաղվում Նորավանքում: Նրա տապանաքարն ունի հետևյալ արձանագրութիւնը. «Զհայր Տեառն Ստեփանոսի Տէր Գրիգոր յիշեցէք»: Որոշակի չենք կարող ասել, թե Գրիգոր Մեղրեցին Աթոռ տեղափոխել է Նորավանք, քանի որ Սա. Օրբելյանի հիշած Նորավանքի եպիսկոպոսների շարքում նրա անունը չի նշված⁵:

Գրիգոր Մեղրեցուն հաջորդում է իր որդին՝ Ատեփանոսը: Հավանաբար նրա աթոռակապութեան սկիզբը պետք է համարել 1170 թվականը՝ հոր մահից երկու տարի հետո, հաշվի առնելով ձեռնադրվելու համար Կիլիկիա գնալու և վերադառնալու ժամանակահատվածը: Ատեփանոս Գ-ը ձեռնադրութիւնն ստացել է Ներսես Շնորհալուց: Կիլիկիայում նա ականատես է լինում հայ եկեղեցական ու քաղաքական կյանքի և ընդհանրապես հայ մշակույթի բուռն վերելքին, որը և անջնջելի տպավորութիւն է գործում նրա վրա:

Վերադառնալով Սյունիք՝ Ատեփանոս Գ-ը հաստատվում է ոչ թե Տաթևում, այլ աթոռանիստ է ընտրում Նորավանքը, որովհետև «հին աթոռն աւերեալ էր եւ ապականեալ»: Աթոռի տեղափոխման մյուս և գլխավոր պատճառն, անշուշտ, Սյունյաց թագավորութեան կոր-

⁵ Նույն տեղում, էջ 250:

⁶ Նույն տեղում, էջ 364:

⁷ Նույն տեղում, էջ 257:

ժանուճն էր: Աթոռանիստի տեղափոխմանը օրինական ձև տալու համար Ստեփանոս Գ-ը դիմում է սելջուկ սուլթանին և նրա համաձայնությունն ստանալուց հետո կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղայից (1173-1193), շրջաբերական թուղթ կոնդակ է ստանում Սյունյաց Աթոռի և Նորավանքի վերաբերյալ:

Ստեփանոսի կողմից պատահական չէր Աթոռի համար Նորավանքի ընարությունը. դեռևս Հովհաննես Կապանցին բարվոքել էր վանքի տնտեսական վիճակը, հավաքել հոգևորականներ, մահմեդական տիրակալներից հատուկ հրամանագիր էր վերցրել այս նոր եպիսկոպոսական վիճակի վերաբերյալ և այլն: Նորավանքը հռչակված էր նաև որպես սրբավայր-ուխտատեղի, որովհետև վանքի մոտ էր կառուցված Ս. Փոկաս մատուրը՝ Ս. Փոկաս Հայրապետի մասունքով և հրաշագործ աղբյուրով: Միաժամանակ այստեղից կարելի էր անմիջական կապի մեջ լինել թե՛ սելջուկյան իշխանության ներքո գտնվող Հայաստանի խոշոր կենտրոններից մեկի՝ Նախիջևան քաղաքի և թե՛ ընդհուպ Սևանի հյուսիսային տարածքներն ու Արարատյան դաշտավայրի մի զգալի մասն աղատագրած Ջաքարյան իշխանների ու վրաց արքունիքի հետ: Մյուս կողմից՝ Սյունյաց թագավորության կործանման ժամանակ Վայոց ձորը չէր մտնում այդ թագավորության կաղմի մեջ և համեմատաբար անվնաս էր մնացել: Գավառը դեռևս Գագիկ Ա Բագրատունու (989-1020) ժամանակ անջատվել էր Սյունյաց թագավորությունից և կցվել Բագրատունյաց թագավորությանը, հետագայում գրավել սելջուկների կողմից:

Ստեփանոս Գ-ը Նորավանքում հաստատվելով սերտ կապեր է հաստատում մահմեդական իշխողների, Թամար թագուհու (1184-1213), Գեորգի Լաչայի (1213-1223) և Ջաքարյան եղբայրների հետ:

1211 թ. Ջաքարյաններն աղատագրում են Սյունիքի դգալի մասը: Նրանց մոտ է շտապում Ստեփանոսը և տեղեկացնում, որ սելջուկների հսկողության ներքո՝ Նախիջևանում է գտնվում Օրբելյան իշխանական տան վերջին շտապիրը՝ Լիպարիտը, որն այդ ժամանակ առնվազն 26 ասրիկան սիրտի լինելով: Ջաքարյաններն առաջարկում են Ստեփանոսին նրան բերել իրենց մոտ: Կերջինս բարեհաջող կատարում է այդ առաջադրանքը: Լիպարիտ Օրբելյանը, միացած Ջաքարյան եղբայրների ջոկատներին, մեկը մյուսի հետևից աղատագրում է Սյունյաց գավառները: Լիպարիտը, որ մայրական

կողմից մերձավոր աղդականն էր Ստեփանոս Գ-ի, հաստատվում է ազատագրված Սյունիքում, մասնավորապես՝ Վայոց ձորում, սկիզբ դնելով Սյունյաց Օրրելյանների ճյուղին, որը կարճ ժամանակում հզորանալով, մեծ դեր է կատարում Սյունիքի քաղաքական, եկեղեցական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում:

Ստեփանոս Գ-ը վախճանվել է 1216թ. և թաղվել Նորավանքում, իր հոր մոտ: Մահվանից ստաջ Ստեփանոսն իր քրոջ որդուն՝ Սարգիս անունով, ուղարկում է Սղվանից կաթողիկոսի մոտ, եպիսկոպոս ձեռնադրում և իրեն հաջորդ նշանակում:

Դժվար է ստույգ ստել, թե իր կյանքի մայրամուտին Ստեփանոս Գ-ը ինչու Սարգսին չի ուղարկել Վայոց կաթողիկոսի մոտ՝ Կիլիկիա, ինչպես որ ինքն էր գնացել: Թերևս, այս քայլի դրդապատճառը ժամանակի Վայ եկեղեցու ներքին իրավիճակը համարենք, որը բոլորովին էլ միթարական չէր, եթե նկատի ունենանք մի քանի հակաթուռ կաթողիկոսությունների գոյությունը և կիլիկյան արքունիքի եկեղեցու գործերին միջամտելու իրողությունը: Մյուս կողմից՝ Տուանորոգի-Լամբրոնացի հայտնի վեճից, 1206 և 1207 թթ. Լուսի և Անիի ժողովներից հետո, ինչպես և Կիլիկիայում գտնվող Աթուռի կաթողիկամեստ տրամադրությունների պատճառով, Հայաստան-Կիլիկիա եկեղեցական հարաբերությունները սառել էին:

Սարգիս եպիսկոպոսի մասին առաջին անգամ տեղեկություն ենք ստանում Ստեփանոս Գ-ի կյանքի մայրամուտին, գրավ դրված, նախկինում Տաթևին պատկանող Ավագ Խաչը վերադարձնելիս, երբ վերջինիս պատվերով ու հատուկ դրությամբ գնում է Իվանե Զաքարյանի մոտ և Խաչը վերադարձնում Նորավանք: Մինչ նա կվերադառնար, Ստեփանոս Գ-ը վախճանվում է: Եվ քանի որ դեռևս վերջինիս կենդանության ժամանակ Սարգիսը հաջորդ էր ճանաչվել, ուստի նա էլ ժառանգում է Սյունյաց Աթուռը:

Ավագ սուրբ Խաչի կապակցությամբ տաթևացիները հետագայում դատ են հարուցում, Իվանե Զաքարյանը հատուկ ժողով է գումարում Դվինում, որը Խաչը Նորավանքում թողնելու որոշում է կայացնում: Այն դառնում է Նորավանքի գլխավոր սրբություններից մեկը,

⁸ Ղ.Ալիշան, Սիսական, Վեճետիկ, 1893, էջ 185:

Հիշատակվում տեղի վիճաբերում ու այստեղ գրված ձեռագրերի Հիշատակարաններում:

Տեր Ստեփանոսի մահից Հետո նրա Հորեղբորորդին՝ Հովհաննեսը, գնում է Աղթամար, այնտեղ ձեռնագրվում եղիսկուզոս և Հաստատվում Տաթևում: Հովհաննեսի այս փափազը Համընկնում էր Աղթամարի Հակաթոռ կաթողիկոսության ձգտումներին, և, փաստորեն, Սյունյաց Աթոռը երկփեղկվում է⁹:

Աարգիսը գնում է Կյուրիկիա՝ Կոստանդին Ա Բարձրբերդցու (1221-1267) մոտ թե՛ վավերացնելու իր ղոհակաղությունը Ե. թե՛ ներկայացնելու ստեղծված վիճակը: Նա Նախիջևանի, Վայոց ձորի ու Դուհուկի թեմերը Հաստատում է որպես «սեփական ժառանգություն Նորավանքի սուրբ ուխտի»: Ստեփանոս Օրբելյանը գրում է, որ Սարգիսը Սյունիքի մյուս սարածքները թողնում է Տեր Հովհաննեսին և ավելացնում. «Եվ այնուհետև ու Հետագայում էլ Նորավանքը Հաստատվեց եպիսկոպոսական Աթոռ. չէ՞ որ Սյունյաց տան ավերման ժամանակ տուն ու ապաստարան էր, Հանգստարանի տեղ էր, որտեղ էին բազմաթիվ եպիսկոպոսների շիրիմները»¹⁰:

Իր գահակալության սառնիքի իսկ տարում Սարգիսը Լիպարիտ Օրբելյանի օժանդակությամբ, ձեռնարկում է Նորավանքի Ա. Նախավկայի եկեղեցու շինությունը և ավարտում յոթ տարվա ընթացքում: Եկեղեցու շինությունն ավարտվել է 1223 թ., այսինքն՝ Սարգիսի աթոռակալությունից՝ 1216 թ. յոթ տարի հետո¹¹: Սակայն Նորավանքի Ա. Նախավկա եկեղեցու պատին շինարարության ավարտի վերաբերյալ գրված արձանագրությունը գրված է Հայոց Ո՛Ղ՝ 1221թ.¹²: Թերևս 1221թ. Հաջորդած երկու տարիներին ևս աշխատանքներ են կատարվել, որոնք նկատի ունի Ստ. Օրբելյանը:

Նորավանքի նորակերտ այս եկեղեցու նավակառուցիչը կատարվում է «մեծահանդէս ժողովով՝ եպիսկոպոսօք, վարդապետօք, գահադուռիս իշխանօք, աղատօք և տանուտերօք», ուր և տարբեր իշխանների կողմից կատարվում են բազմաթիվ նվիրատվություններ: Հատկանշական է, որ այդ արձանագրություններից մեկում Լիպարիտ Օրբել-

⁹ Ստ. Օրբելյան, էջ 259:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 260:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 261:

¹² Ղիվան հայ վիճագրության, պրակ 9, Ե., 1967, էջ 211:

յսնր գրում է. «Ես Լիպարիտ, որդի Ալակումին, թոռն մեծի Աւրպելեանց... շինեցի զվտնքս որ կոչի Նորավանք, յառ[աջ]նորդութեան Տէր Սարգսի Սիւնեաց վերադիտողի»¹³: Իսկ Գեղարքունիքի անրն ու Զաքարյան իշխանների բարձրաստիճան գործակալներից մեկը՝ Բուպաք անունով, որը նույնպես մասնակցել է եկեղեցու նախակառուցին, իր նվիրատուական կալվածագրի մեջ Տեր Սարգսին անվանում է «երջանիկ Հայրապետ մեր Տեր Սարգիս»: Սա ես գալիս է ցույց տալու, որ տեր Հովհաննեսի կողմից անջատված Տաթևի Աթոռը մասնավոր Աթոռ էր, որի Հետ չէին Հաշտվում Սյունյաց իշխողները: Սարգիս Ա-ի Հետագա գործունեության մասին այդ ժամանակը ներկայացնող մատենագիրները (Վարգան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի և այլք) լռում են, իսկ Սյունյաց պատմիչը Հաղորդում է, որ նա բաղում արդյունավետ ու կարեոր դործեր կատարելուց Հետո գնում է Կիլիկիա, Հանդիպում Հեթում Ա թաղավորին, Կոստանգին կաթողիկոսին, Մելիճոյ վանքում սպրում ճգնողական կյանքով և սպա գնում Երուսաղեմ, ձեռք է բերում Ստեփանոս Նախավկայի Աջը և ուղարկում Նորավանք: Երուսաղեմում էլ նահատակվում է իր երեք ուղեկիցների Հետ 1240թ. քիչ անց՝ Երուսաղեմի Համար մամուլների ու խաչակիրների միջև բորբոքված կռիվների ժամանակ: Մինչ այդ սկսվում են մոնղոլական արշավանքները, և 1236թ. գրավվում է և Սյունիքը: Սակայն շուտով նորից բարելավվում է Սյունիքի քաղաքական վիճակը՝ Սմբատ Օրբելյանի շրջահայաց քաղաքականության շնորհիվ: Սմբատը երկու անգամ՝ 1251 և 1256 թվականներին այցելում է Կարակորում: Մանգու խանին և ձեռք բերում «ինջուական» իրսավունք, նշանակվելով առանձին միավոր ճանաչված Սյունյաց նահանգի ընդհանուր տիրակալ¹⁴: Այնու Հետեւ Սյունիքն իր Հարկերը անմիջապես պետք է մուծեր մոնղոլական արքունիքին, չենթարկվելով տեղական տարբեր իշխողների կամայականություններին: Նա կարողանում է Հարկերից ազատել եկեղեցիները:

Նորավանքում այդ ընթացքում ավտոակալել են Ստեփանոս Դ-ը՝ 20 տարի, և Գրիգոր Զ-ը՝ 1 տարի, որոնց գործունեության մասին, դժբախտաբար, ոչինչ չի պահպանվել ոչ մատենագիրների, և ոչ էլ Հիշատակարանների ու վիմսկան սրճանագրությունների մեջ: Ստե-

¹³ Նույն տեղում, էջ 129:

¹⁴ Զ.Մանանդյան, Երկեր, Գ, Ե., 1977, էջ 265, 471:

փանոս Դ-ի մասին միակ տեղեկությունը պահպանվել է Օրբելյանի մոտ, որը և մեջ ենք բերում ամբողջապես. «Եւ յաջորգդէ (Սարգիս Ա-ին) ի տեղին տէր Ստեփաննոս, որ Ե սա գնացեալ ոտ մեծ կաթողիկոսն հայոց տէր Կոստանգին՝ վերստին հաստատէ զայն ուխտ յաթոռ նպիսկոպոսաց և զթէմն զոր ունէր՝ զՎայոց ձոր բոլոր և զՆախջաւան և զՃահուկ գաւառովն. և առնու շրջաբերական թուղթ, յորում և էր հազարն նգովիւք փակեալ և ամրացուցեալ, զի զկնի ժամանակաց մի ոք իշխեսցէ խախտել»¹⁵: Նորավանքը որպես առանձին Աթոռ վերահաստատելու այս փաստը գալիս է ասելու, որ հակամարտութիւնը երկու Աթոռների միջև շարունակվել ու սուր բնույթ էր կրել:

Ստեփանոս Դ-ի հաջորգ Տեր Դրիգորի անունը միայն մի անգամ է հիշվում. Նորավանքի մի նվիրատվական արձանագրութեան մեջ՝ որպես առաջնորդի¹⁶:

Հավանաբար ժամանակի քաղաքական իրավիճակը թույլ չի տվել այս երկու եպիսկոպոսներին որևէ քիչ թե շատ աչքի ընկնող դեր կատարել: Գրիգոր Զ-ին փոխարինած Սարգիս Բ-ի մասին արգեն տեղեկություններ չատ կան: Նա ժամանակակից է Ստ.Օրբելյանին, որն ականատես լինելով նրա եռանդուն դործունեութեանը, մեծ գովեստով է պատմում. նրա մասին: Սարգիսը Ստեփանոս Գ-ի եղբոր՝ Վահրամ Ճգնավորի որդին էր՝ «այր իմաստուն և արդիւնաւոր և վարդապետ ընտիր և բազմաշխատ, որ Ե բազում արար արդիւնս ի տանս, ի գործս երեւելիս, և զարգարեաց զեկեղեցին պատուական սպասուք և առաւել հանդիսացոյց զգերափառ սուրբ մենաստանն քան զնախնիսն իւր»¹⁷: Սրա աթոռակալման առաջին տարիներից իսկ կատարվում են բազմաթիվ նվիրատվություններ Նորավանքի եկեղեցուն (գյուղեր, այգիներ և այլն): Սակայն շուտով Սյունյաց թեմը կանգնում է մի նոր պառակտման փաստի առաջ: Պռոշ Խաղբակյան իշխանը փորձում էր իր իշխանութեան ներքո գտնվող գյուղերն ու եկեղեցիներն անջատել Սյունիքի աթոռներից և ստեղծել առանձին եպիսկոպոսություն: Այս նպատակով նա Երնջակ գավառից Հովհաննես անունով մի հոգևորականի ուղարկում է Կոստանդինոպոլիսում. մոտ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու: Վերջինս, առանց տեղյակ լինելու Պռոշ իշխանի ու

¹⁵ Ստ.Օրբելյան, էջ 264-265:

¹⁶ Դիվան հայ վիճագրութեան, Գ, էջ 219:

¹⁷ Ստ.Օրբելյան, էջ 253:

Հովհաննեսի նպատակներին, Հովհաննեսին եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Հովհաննեսը հաստատվում է Երնջակում և աշխատում է ստեղծել սուանձին թեմ: Սակայն Սմբատ իշխանի եղբոր՝ Տարսայիճ Օրբելյանի կարգադրությամբ Նորավանքի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսն ու Տաթևից Հովհաննես եպիսկոպոսը ճանապարհվում են Կիլիկիա: Մինչ նրանք տեղ կհասնեն՝ 1268 թ., արդեն մահացել էր Կոստանդին Բարձրբերգցին, և նրան փոխարինել էր Հակոբ Ա Կլայեցին (1268-1286): Վերջինս, լսելով կատարվածի մասին, նզովում է Հովհաննես եպիսկոպոսին, միաժամանակ մեղադրական թուղթ է գրում Պոռ իշխանին՝ սպառնալով խոտոր ճանապարհից ետ չկանգնելու դեպքում նրան նույնպես նզովել: Վերցնելով Հակոբ Կլայեցու այս գրույթյունները, երկու աթոռակալները շտապում են Սյունիք և նախ ներկայանում են Պոռին, որը նկատելով գործի այսպիսի ընթացքը՝ ստիպված հրաժարվում է իր մտքից: Այնուհետև Սարգիսն ու Հովհաննեսը շտապում են Երնջակ ե կարգապույժ անում ինքնակոչ աթոռակալին:

Սարգիս Բ-ի առաջին շինարարական աշխատանքը լինում է 1261-ին Նորավանքի Ս. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցու զավթի կառուցումը՝ օժանդակությամբ Սմբատ Օրբելյանի: Սարգիս Բ-ը նոր թափով ձեռնամուխ է լինում շինարարական աշխատանքների: 1273-1290 թթ. նա կառուցում է Նորավանքի Հյուրատունը, որի օգտին կատարում նվիրատվություններ:

Նորավանքում Հաջորդ կարեոր շինարարությունը լինում է Օրբելյանների տոհմական դամբարանի՝ Ս. Գրիգորի կառուցումը 1275թ. Միրանես ճարտարապետի ձեռքով: Դամբարանը կառուցվում է Տարսայիճի պատվերով՝ իր եղբոր՝ Սմբատի գերեզմանի վրա, ուր հետագայում թաղվում է և ինքը՝ Տարսայիճ Օրբելյանը: Սարգիս Բ-ի կարեոր ձեռնարկումներից է լինում նաև Արփա գետի վրա կամրջի կառուցումը, որի մասին Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է հիացական խոսքերով¹⁸:

Սարգիս Բ-ը մահացել է 1298 թ. և թաղվել Նորավանքում, ուր և մինչև այժմ մնում է նրա տապանաքարը հետևյալ արձանագրությամբ. «Այս շիրիմ շնորհալիր Սարգիսի է. Սիւնեաց եպիսկոպոսի և անյաղթ Հռետորի»¹⁹:

¹⁸ Ստ.Օրբելյան, էջ 313-314:

¹⁹ Դիվան հայ վիմագրության, Գ, էջ 231:

Սյունյաց աթոռի երկփեղկամբ, որ տեղի ունեցավ 1216 թ. տեեց շուրջ 70 տարի, մինչև որ Ստ.Օրբելյանը եկավ միավորելու այն, բարձրացնելու իր նախկին դիրքին ու նշանակությանը: Ստեփանոս Օրբելյանի աթոռակալությամբ սկսվում է Սյունյաց Աթոռի ծաղման մի նոր շրջան, որն իր խոր կնիքն է թողնում Հատկապես Հայ միջնադարյան Հոգևոր կրթության ու մշակույթի վրա:

Ստ.Օրբելյանը Տարսայիճ Օրբելյանի որդին էր՝ ծնված նրա առաջին կնոջից, որը քրիստոնեությունն ընդունած այլագրի էր: Ստեփանոսը ծնվել է 1240-ական թ.(ստույգ թվականը Հայտնի չէ): Տարսայիճի եղբայրը՝ Սմբատը, անզավակ լինելով, որդեգրում է նրան՝ մանուկ Հասակից:

1273 թ. Սմբատին փոխարինած Տարսայիճի եռանդուն գործունեության շնորհիվ ընդարձակվում են Օրբելյանների տիրույթները, և այս իշխանական տունը Հասնում է իր Հզորության գագաթնակետին:

Ստեփանոսը նախ սովորում է Տաթևում՝ Հայրապետ եպիսկոպոսի մոտ, և ձեռնադրվում է սարկավագ: Այնուհետև նորավանքում ձեռնադրվում է կուսակրոն քահանա 1280թ.: Իր պատմության մեջ գրում է, որ Տարսայիճը «Արար ժողով բաղում եպիսկոպոսաց և վարդապետաց և վանականաց աշխարհայումբ Հանդիսի ի գերափառ ուխտին Նորավանից և ետ ձեռնադրել զորդի իւր՝ Ստեփանոս, ի քահանայութիւն...»²⁰: Այդ ժամանակ (1282-1284թթ.) Գլաձորում էր Հաստատվել Ներսես Մշեցին՝ միջնադարի մեր խոշորագույն բարոնապետը, ուր և գիմում է Ստեփանոսը՝ կատարելագործելու. «Ի կրթարանի աստուածեղէն տառից»: Գլաձորում նա սովորում է մոտ 3 տարի և Ներսես Մշեցուց վարդապետական գավազան ստանալուց Հետո՝ 1285 թ. մեկնում է Կիլիկիա՝ Հակոբ կաթողիկոսի մոտ, եպիսկոպոս ձեռնադրվելու և նշանակվելու Սյունյաց երկու աթոռների՝ Տաթևի ու Նորավանքի ընդհանուր մեարդպոլիտ: Սակայն մինչ Ստեփանոսը Կիլիկիա կհասնէր՝ 1286 թ. վախճանվում է Հակոբ Ա Կլայեցին: Այստեղ Օրբելյանը հանդիպում է Լևոն Գ թագավորին, որն առաջարկում է նրան զբաղեցնել կաթողիկոսական գահը: Օրբելյանը, սակայն, հրաժարվում է այդ առաջարկից, նկատի ունենալով իր առաքելության բուն նպատակը:

²⁰ Ստ.Օրբելյան, էջ 349:

Տաթեյան և դյաճորյան շնչով կրթված ու դաստիարակված հայրենասեր հոգևորականր, որ տարիներ հետո պիտի դրեր. «Մենք համաձայն ենք մեր հայրերի հետ դժոխք պանայ, յայց կաթողիկոսների հետ յրախտ չենք դնա», դժվար թե կարողանար իր համար օտար մի շրջապատում հաշտվել լատինական հակումներով արքունիքի, հոգևորականության և իշխանավորների հետ: Ի վերջո, կաթողիկոս է ընտրվում Կոստանդին Բ Կատուկեցին (1286-1289), որի առաջին դստեր լինում է նույն թվականի Զատկի տոնին Ստ.Օրբելյանին ձեռնադրել «...մետրապոլիտ մեծ աթոռոյն Սիւնեաց»:

Հետաքրքրական է մետրոպոլիտական ձեռնադրության նկարագրությունը. «զգեցուցանեն նմա զհայրապետական զգեստն ոսկեթելի հիւսածով եւ գնեն թագ պատուական ի գլուխ նորա. զայս (արար) կաթողիկոսն: Իսկ թագաւորն նմանապէս զգեցուցանէ ի թագաւորական զյեասուց ըստ հայրապետական ձեւոյն՝ եւ դնէ կրկին անգամ թագ պատուական ի համակ ոսկոյ ի գլուխն, որ եւ զանուն թագին միթր կոչէին. տային եւ դեմիփորոնն մեծախորհուրդ դերեք կրկինն, որ մետրապոլիտացն է՝ եւ իւոյր ոսկեթել մարդարտայեռ յօրինուածով, նաեւ՝ այլ բազում պարգեւս մեծամեծս»²¹:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Ստ.Օրբելյանը նշանակվում է ոչ միայն մետրոպոլիտ Սյունյաց, այլև «...պռաւտա ֆրարնդէս պատրիարգին Հայոց, այսինքն՝ նախաթոռ լինել և գլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց Հայոց»²² կամ «պռոտոֆրոնտէ Հայոց մեծաց»²³:

Ըստ Հր.Աճառյանի՝ հունարենից փոխառած պռոտոֆրոնդես բառը նշանակում է «առաջին խորհող կամ խնամակալ, իսկ ըստ Հայկազյան բառարանի՝ «որպես թե առաջին խոհական խնամակալ և վարժապետ, վարդապետ, ուսումնասեր, իմաստասեր և ճգնավոր»:

Անդրադառնալով այս հարցին՝ Մ.Օրմանյան սրբազանը գրում է, որ մինչ այդ Անիի եպիսկոպոսներին էր վերապահված նախաթոռությունը Հայոց կաթողիկոսության Կիլիկիայում եղած ժամանակ, «բայց Անին հետզհետե կորցրել էր իր կարողությունը, եւ Սյունիքի գիրքը նորից բարձրացրել էր Օրբելյաններին՝ Սմբատ և Տարսայիճի շնորհիվ»:

²¹ Ստ.Օրբելյան, էջ 313-314:

²² Նույն տեղում, էջ 351:

²³ Նույն տեղում, էջ 17:

Ստ.Օրբելյանը ձեռնադրվում է 1286 թ. գարնանը, սակայն անմիջապես չի մեկնում Կիլիկիայից, այլ գրեթե մեկ տարի ուշացումով՝ 1287 թ.: Այդ մեկ տարվա ընթացքում նա առիթ է ունենում մոտիկից ծանոթանալու Հայոց կաթողիկոսության ներքին խնդիրներին, ընդհանուր քաղաքական, կրոնական ու մշակութային անցուղարձին: Վերադառնալով Սյունիք, և արդեն Հայոց աշխարհի ավարել (խնամակալ, փոխարքա) նշանակված իր հոր՝ Տարսայիճ մեծ իշխանի օգնությամբ միավորում է Տաթևի ու Նորավանքի երկփեղկված աթոռները մետրոպոլիտական գավազանի ներքո, մետրոպոլիտական աթոռանիստ հռչակելով Նորավանքը:

Իր պատմության մեջ Ստ.Օրբելյանը գրում է. «...սահմանեցաք մի լինել տուն միաբանութեան զՏաթև և զՆորավանս: ... մի յիցի հեռ և նախանձ ի մէջ տանս այս և բնակիչք սոցա մի իշխեսցեն ասել միմեանց՝ եթէ դու Տաթևացի և կամ Նորավանցի, այլ իբրև մի անձն և մի սիրտ եղիցին...»²⁴:

Դեռ նոր էր Ստ.Օրբելյանն այսպես կարգավորել իր թեմի ներքին գործերը, երբ 1289 թ. Կիլիկիայում լատինամետներ ի անհիմն մեղադրանքների պատճառով բանտարկվում է Կոստանդին Բ Կատուկեցին, և Ստեփանոս վարդապետ Սկեռային Հեթում Բ-ի (1289-1305) կողմից Կոստանդին Բ Կատուկեցու հասցեին գրված մեղադրականով որպես պատգամավոր ուղարկվում է Հայաստան: Սկեռացին ներկայանում է Օրբելյանին, հանձնում մեղադրականը և թագավորի անունից հրավիրում է նոր կաթողիկոսական ընտրությունը մասնակցելու: Ստ.Օրբելյանը ներկա էր եղել Կատուկեցու ընտրությունը, ինքն էլ ձեռնադրվել նրա՝ կողմից: Ուստի ծանոթանալով այդ անհիմն մեղադրանքներին, կտրականապես մերժում է թագավորի հրավերը:

Ստ.Օրբելյանը ձեռնարկում է Սյունյաց Աթոռի տնտեսական վիճակի բարելավմանը: Նա կարողանում է ընդարձակել Տաթևի ու Նորավանքի հողային տիրույթները: Այնուհետև ձեռնարկում է շինարարական աշխատանքներ: Նա հիմնովին վերաշինում է Տաթևի ս. Գրիգոր եկեղեցին, որի աշխատանքն ավարտվում է 1295 թ.: Նույն թվականին է ավարտվում նաև Տաթևի Պողոս-Պետրոս եկեղեցու զանգակատունը, 1286 թ. կառուցում են Ս.Աստվածածին, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Մարտիրոս գյուղի վիմափոր եկեղեցիների խումբը, ապա

²⁴ Նույն տեղում, էջ 351:

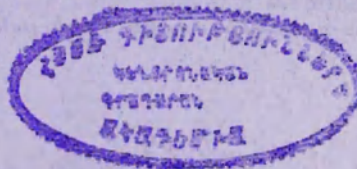
II. Գևորգը (Զիքի վանք), իսկ Նորավանքում 1290 թվականին՝ Հյուրասուուն: Սա.Օրբելյանի կարեոր ձեռնարկումներից է լինում Արատեոի եկեղեցու վերանորոգումը, այն որպես ամառանոց-աթոռանիսա հաստատելը, տեղի վարդապետարանի հոգաձուլթյունն ու խնամքը: Օրբելյանի աթոռակալության ժամանակ են կառուցվել նաև Աղավ անսուտտի եկեղեցիները և այլն:

Սա.Օրբելյանի նախաձեռնությամբ Նորավանքի եպիսկոպոսարանին կցվեց Օրբելյան իշխանների նստավայր Եղեգիսից Հյուսիսարևելք գտնվող բարձրադիր Արատեսի վանքը՝ որպես եպիսկոպոսների ամառային նստոց: Այս մասին Օրբելյանն իր պատմության մեջ գրում է. «Դարձեալ՝ վասն տօթոյ տեղոյս, որ յամարանի չկարէին բնակել եպիսկոպոսքն և սպասաւորքն սահմանեցաք զԱրատեսի վանքն, որ ի վերոյ Եղեգեաց և տուաք ամենայն հաստատութեամբ զվանքն և զգիւղն իւր ամենայն շրջակայ սահմանօքն և հոգեցատուր ժառանգութեամբքն ի սուրբ եկեղեցիս, զի սոքա կալցին հայրենեօք և վայելեսցեն զնա. բայց շինութեան տեղոյն և լուսաւորութեան եկեղեցւոյն ամենայն սահմանօք ի վայելումն և ի ժառանգութիւն առաջնորդաց տանս և այլ եղբայրութեանս: Եւ յայսմ հետէ մինչև յաւիտեան հաստատ հայրենիք լիցի նա սուրբ եկեղեցւոյս Նորավանից»²⁵:

Արատեսի վանքի՝ Նորավանքի եպիսկոպոսարանի ամառային նստոց դարձնելու Օրբելյանի որոշման մասին տրձանագրված է նաև Արատեսում: Այստեղ մետրոպոլիտն ունի երկու արձանագրություն, որոնցից մեկում նշելով, որ Արատեսը իր «սեփական հայրենիքն էր», այն հաստատում է որպես «ժառանգություն և հայրենիք սուրբ և գերափառ դամբարանին մեր Նորավանից», իսկ երկրորդում, վավերացնելով Գեղարքունյաց մի քանի գյուղերի պատկանելությունը Արատեսին, միաժամանակ իր որոշումը խախտողներին սպառնալով ավելացնում է. «Այլ վասն այս սահմանեցաք, որ տեղս մեր նստադահ է»:

Այսպիսով՝ Սա.Օրբելյանի թողած թե՛ մատենագրական, թե՛ վիճաբար վկայությունները հաստատում են, որ նրա տնօրինությամբ Արատեսը դարձել է Նորավանքի եպիսկոպոսարանի ամառային նստոց՝ «նստագահ»: Այդ տեղի է ունեցել մինչև 1297 թվականը, որովհետե

²⁵ Սա.Օրբելյան, էջ 360-361:

Օրբելյանն այդ մասին նշում է իր պատմության մեջ, որի շարադրանքն ավարտել է այդ թվին:

Ակզբնադրյուրները վկայում են, որ Նորավանքի եղիսկոպոսարանին անմիջականորեն ստնչվել է նաև Վերին Նորավանքը (ստույգ տեղը Հայտնի չէ), ուր գործել է Սյունյաց մետրոպոլիտների հովանավորած վարդապետաբաններ և գրչության կենտրոններ: Սրատեսուժ և Վերին Նորավանքում նույնանուն եկեղեցիների գոյությունը թույլ ևն տալիս են թաղերի, որ այդ միևնույն վանքն է, Հայտնի սարբեր անուններով:

Մինչ Ստ.Օրբելյանը զբաղված էր Սյունյաց Աթոռի ամրապընգմամբ, քաղաքական արտաքին հանգամանքներն անցանկալի ընթացք են ստանում: XIII դ. վերջին մոնղոլները ընդունում են մահմեդականություն, և սկսվում են կրոնական հալածանքներ քրիստոնյաների նկատմամբ, ծանրանում են նաև հարկերը: Այս ժամանակ նոր ահադանգ է լսվում Կիլիկիայից: Հեթում Բ-ի ցանկություններ և անմիջական ազդեցություններ 1293 թ. կաթողիկոս է ձեռնադրվում Գրիգոր է Անավարզեցին (1293-1307), որը նսվսորք Հայտնի էր իր օտարամոլությամբ, սակայն Հայաստանի եկեղեցիները ընդդիմություն ցույց չեն տալիս այս ընտրության կապակցությամբ, ինչպես վարվել էին Գրիգոր Ապիրատի ընտրության ժամանակ:

Պատճառը պետք է որոնել ինչպես նոր հակաթոռություն չստեղծելու, այնպես էլ բուն Հայաստանում մահմեդականացված մոնղոլների հալածանքների մեջ: Մ.Օրմանյանն այս հեռատեսությունը վերագրում է «Արեւելեայց պետն ու գլխաւոր եղող Ստեփանոս Օրբելյանի խոհականութեան, որ զգացած է անշուշտ, թե հայրապետութեան պառակտումն վտանգավոր ու կարի վնասակար կ ըլլար աղղային եկեղեցուն»:

Սակայն Անավարզեցու բուռն ու կույր օտարամոլությունը շուտով գալիս է խախտելու Հայ Եկեղեցու ավանդություններն ու սրբագործված սովորությունները: Այն չի սահմանափակվում արտաքին արդուզարդի ընդօրինակությամբ, այլ մինչև իսկ հասնում է պատարագի ժամանակ բաժակի մեջ ջուր խտնելուն և այլն: Նա նույնիսկ նամակագրական կապեր է ունենում Կ. Պոլսի Հունաց պատրիարքի հետ և «խոստանում հանձն առնել ինչ էլ որ ուզեն»:

Չնայած այս ամենի մասին Օրբելյանը գիտեք նախօրոք, բայց չի ցանկանում

նոր զժտությունների դուռ բացել, Հատկապես նկատի ունենալով Կիլիկիայի քաղաքական անբարենպաստ վիճակը:

1296-97թթ. Սյունիք է դալիս Անավարզեցու պատվիրակը Կեսարիայի եպիսկոպոս Կոստանդինը, որն իր Հետ բերում է կաթողիկոսի նորամուծությունների ցուցակը և ստաջարկը, ենթարկվելու և ղեկավարվելու դրանցով: Օրբելյանն, անշուշտ, սպասում էր Անավարզեցու պատվիրակին և Հավատացած էր, որ առանց բուն Հայաստանի եկեղեցիների Համաձայնության, Կիլիկիայում պիտի հրաժարվեն նման անիմաստ ու նաև կորստարբեր քայլից:

Երբ Կոստանդին Կեսարացին Հասնում է Սյունիք, Օրբելյանն անմիջապես իր մոտ նորավանք է կանչում «աշխարհի եպիսկոպոսներին և իշխաններին» և ժողով է դումարում, ուր միաձայն որոշվում է մերժել Անավարզեցու ընթացքը: Օրբելյանի կողմից գրված պատասխան թղթում տրվում է Հայ եկեղեցու ինքնուրույն մնալու Համար դարերով մղած պայքարի Համառոտ պատմությունը: Հիմնականում վկայակոչումների ձևով: Այնուհետև Հերքում են Անավարզեցու նամակի Հիմնական կետերը: Նամակի տակ ստորագրում են ժամանակի աչքի ընկնող եկեղեցական և իշխանական տների գործիչները: Հատկանշական է, որ նամակի տակ ստորագրած 14 ներկայացուցիչներն էլ նգովում են (աշխարհականները միանում են Հոգևորականների նղովքին) նրանց, «որք ոչ միաբանին տյամ Հայրենաւանդ և Հայրսայետական Հաստահիմն դաւանութեանց»: Այս նամակը չափազանց մեծ նշանակութուն է ունենում Հայ եկեղեցու ըմբռնած դավանաբանական սկզբունքների ու եկեղեցական-աղգային սրբագործված ավանգությունների պահպանման գործում, չնայած Անավարզեցին դրանից Հետո էլ շարունակում է իր անհեռատես ընթացքը:

Ստ.Օրբելյանի կարևոր ձեռնարկումներից է լինում նաև իր կենդանության օրոք Հաջորդ մետրոպոլիտի ընտրությունը, որի նպատակն, անշուշտ, նոր ընդհարումներն ու Հնարավոր երկփեղկումը կանխելն էր:

Նշանակալից էր նաև Օրբելյանի ծավալած եկեղեցական-մշակութային աշխատանքը: Նա ոչ միայն աստվածաբան ու մատենագիր էր, այլև բազմաթիվ ձեռագրերի պատվիրատու, գրչության ու մանրանկարչության Հովանավոր, որի մասին մեծ գովեստով են նշում ժամանակակիցները: Սյունյաց մետրոպոլիտի ողջ երկրում վայելած

մեծ Հեղինակության մասին է խոսում 1303թ. Աղթամարում գրված մի Հիշատակարան, ուր կարդում ենք՝ «...աստուածարեւոյ ղիտնական և արդիւնական վարդապետի, միանգամայն և սրհիական աստիճանի արժանացելոյ տեսուն Ստեփանոսի, որ է ակն արեւիեան և ամբողջապէս մեծի Սիւնեաց տանն: Եւ եթե նախնականօքն քննեսցուք զնա՝ ոչ որ յիշխանացն և յիշխեցելոց արեւելից կողմանցն բարձրագոյն քան զնա, զի ամենեցուն քաջայայտ է ազդն և նախնիքն նորա, և նա այնպէս է ի մէջ նոցա փառաւորագոյն և պայծառ, որպէս զարեգակն ի մեջ աստեղաց»²⁶:

Ստեփանոս Օրբելյանը բնակվում էր Նորավանքում և մետրոպոլիտ լինելով հանգերձ նաև վանքի առաջնորդն էր: 1292թ. Հիշատակարանում Մոմիկը նշում է, որ մատյանը գրել է «...ի Հռչակաւոր մենաստանիս Նորավանս կոչեցելոյ, յարքունապատիւ գահոյս Հայրապետութեան, գերափառ և մեծապատիւ, հրաշաղան, ամէնիմաստ Հզաւր իմաստասիրի և րանիբուն րարունապետի արհիական քալչապետի և վերագիտողի տանս Սիւնեաց տեսուն տէր Ստեփանոսի առաջնորդի սուրբ ուխտիս»²⁷:

1297-ին Նորավանքում ավարտելով իր սլամական աշխատութիւնը, Ստ.Օրբելյանը Հիշատակարանում գրում է. «Շարագրեցաւ ... ի վանս վսեմական և փառարնակ ուխտիս Նորավանից, ընդ հովանեաւ աստուածաբնակ տաճարացս և աստուծակիր նշանացս...»²⁸: 1298-ին Ստ.Օրբելյանը Խաչատուր Կեչառեցի վարդապետի խնդրանքով գրում է. «Ողբ ի սուրբ Կաթողիկէին» անունով Հայտնի չափածո երկը, ուր առաջ է քաշում Հայոց կաթողիկոսական Աթոռն իր նախնական վայրում՝ Ս. Էջմիածնում վերահաստատելու գաղափարը, իսկ մի քանի տարի անց շարադրում է «Հակաճառութիւն ընդդեմ երկաբնակաց» դավանաբանական գործը: Դատելով աշխատութիւններում Հեղինակի օգտագործած հարուստ գրականութիւնից Նորավանքը պատկառելի ձեռագրական Հավաքածու է ունեցել:

Ստ.Օրբելյանը մահանում է 1303 թ.: Նորավանքի եկեղեցու գավիթում գտնվող նրա տապանաքարի վրա գրված է. «Ի թիւս Զ Մ Բ

²⁶ Լ.Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե., 1950, էջ 13:

²⁷ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմ. Ա.Մաթևոսյան), Ե., 1984, էջ 678:

²⁸ Ստ.Օրբելյան, էջ 369-370:

(1303), այս է շիրիս՝ Հանդասեան սնոի մետրոպոլիտին Սիւնհաց Ստեփաննոսի»²⁹:

Ստ.Օրբելյանի ժամանակից սկսած Սյունյաց Աթոռի վերադարձոնքը շարունակվում է նաև նրան հաջորդած Հովհաննես Օրբելի ժամանակ: Ինչպես Ստ.Օրբելյանը, այնպես էլ նրան հաջորդած նույն տոհմից Սյունյաց երկու մետրոպոլիտները՝ Հովհաննես Օրբելն ու Ստեփանոս-Տարսայիճը, իրենց կրթությունն ստանում են Գլաճորի Համալսարանում:

Հովհաննես Օրբելը Ստ.Օրբելյանի եղբոր՝ Լիպարիտի որդին էր: Նախնական կրթությունն ու դաստիարակությունը ստանալով Ստ. Օրբելյանի մոտ, Նորավանքում գրադվում է գրքությամբ, այնուհետև շարունակվում է ուսանել Գլաճորում՝ Եսայի Նչեցու մոտ: Հովհաննես Օրբելը նյութական մեծ օգնություն է ցույց տալիս Գլաճորի Համալսարանին, ինչպես և Վերին Նորավանքին:

1302 թ. մի արժեքավոր հիշատակարանում ասվում է, որ Սյունյաց մետրոպոլիտ Հովհաննես Օրբելը եկել է Վերին Նորավանք «առ վարդապետն Դաւիթ և Արքայ», որոնք «ի սատար սուրբ ուխտի» ինդրել են ժողովուրդ: Սեարոպոլիտը գրում է, որ տվել է չորս գյուղ՝ Անկեղի, Եղիան, Եղիկանց ձոր և Վաղցան՝ «ի սեպհական ժողովուրդ և թեմ, որ զամենայն հաս և գիրու ունք սոցա տացին»³⁰: Հովհաննես Օրբելի հայտնի շինարարական աշխատանքներից է 1321 թ. Արփա գյուղի մոտ գտնվող Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցումը, որի ճարտարապետն էր Մոմիկը: Զեռագրերի հիշատակարաններում Հովհաննես Օրբելը մեծարված է «առաքելաշնորհ արքեպիսկոպոս», «զերջանիկս վարդապետս», «զառատամիտ, և զաշխատասէր Յովհաննէս», «քաջ հոեսոր և անյաղթ սոփեստ» կոչումներով ու մակդիրներով:

Հովհաննես Օրբելը նույնպես, ինչպես և իր նախորդը՝ Ստ. Օրբելյանը, Եսայի Նչեցու Համազործակցությամբ, շարունակում է գլխավորել Հակաունիթոական պայքարը: Այս առումով հատկանշական է Նորավանքում խմբագրած և Կոստանդին Դ Լամբրոնացուն (1322-1326) Հասցեագրած նամակը, որի տակ ստորագրած Հովհաննես Օրբելը, Ստեփանոս Տարսայիճը և Եսայի Նչեցին իրենց խիստ բողոքն են արտահայտում Կիլիկիայի միարարական ձգտումների հանդեպ:

²⁹ Դիվան հայ վիմագրության, Գ, էջ 233:

³⁰ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 8:

Սյունիքում ունիթոռները առաջին անգամ հանգես են գալիս Սա. Օրբելյանի ժամանակ, որն էլ սկսում է անհաշտ պայքար նրանց դեմ: Նրանից հետո Հովհաննես Օրբելը, Ստեփանոս Տարսայիճը և Եսայի Նչեցին, ավելի ուշ՝ Գրիգոր Տաթևացին իրենց աշակերտների հետ, հնարավոր ամեն ջանք ու միջոց գործադրում են (դադարակալան պայքարի հետ միասին երբեմն դիմելով նաև հայածանքների, որին աջակցում են նաև Օրբելյան իշխանները), արգելելու այդ վնասակար ընթացքը:

Անդրադառնալով այս հարցին Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Ձլինէր Նչեցին իւր դպրոցով, շատ աւելի մեծ չափերով վասնդուած կը լինէր Հայոց Եկեղեցու անկախութեան խնդիրը»: Նորավանքում պահպանվել է Հովհաննես Օրբելի տապանաքարը, որի վրա գրված է. «ԹՎԻՍ Զ Զ Գ (1324), տուն իմաստից և Հանճարոյ Աւրայլ զՈվանէս Հռչակաւոր մետրոպոլիտ Սիւնեաց»³¹:

Նրան փոխարինել է Ստեփանոս Տարսայիճը, որը Ստեփանոս Օրբելյանի եղբոր՝ Զալսդի որդին էր: Ստ.Տարսայիճ անունը առաջին անգամ հանդիպում ենք 1314 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանում, ուր Պողոս գրիչը նշում է, որ նա փոքր հասակից ուղարկվել է Եսայի Նչեցու մոտ՝ Գլաճոր, ուր «...տուեալ զանձն ի կրթութիւն գրոց, և աստուածային աւրինացն և պատուիրանացն Հլու և Հսլատակ, նաև յիմաստասիրական արհեստս յոյով ժամանակս գեգերեալ...»³² բարձր կրթութիւն է ստանում, արժանանալով սարկավագութեան և կուսակրոն քահանայութեան աստիճանի, այնուհետև ընտրվում հաջորդ մետրոպոլիտ:

Ստ.Տարսայիճը գրիչների կողմից մեծարվում է որպես «լուսազարդ», «ամէն ինչում կարեկից», «մեծ ջանքերով Հոգեւոր սնունդ որոնող» և այլ նման հիացական ու երախտաղետ խոսքերով: 1321 թ. մի հիշատակարանում նա Հովհաննես Օրբելի հետ միասին համարվում է «վերադիտող տանս Սիւնեաց»:

1324 թ. Հովհաննես Օրբելի մահվանից հետո, Ստ. Տարսայիճն ընտրվում է Սյունյաց մետրոպոլիտ: 1326 թ. Վաղաղնի վանքի (Որոտնավանք) մի արձանագրութեան մեջ նշվում է, որ Ստեփանոս Տարսայիճը տեղի նորակառույց Հլուրատանը կալվածքներ է նվիրել՝

³¹ Դիվան հայ վիմագրության, Գ, էջ 232:

³² Լ.Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 99:

«ի պէտս պանդոկին»։ Հաջորդ Հիշատակութիւնը Ստ. Տարսայիճի մտահին պաշպանվել է 1331 թ. մի Հիշատակարանում, ուր կարդում ենք. «...տևաուն Ստեփանոսի Հղաւր և իմաստուն գիտնականի, վարժեայ ի վարժարանի վարժապետին Եսայայ տիեզերաբարոզ յուսաւորչին, որդի իշխանոց իշխանին քաջ սպառազէն մենամարտիկ ղինաւորի Զպսպին, թոռն մեծ աթաբեկին Հայոց և Վրաց վեհ Տարսայիճին, տէր և վերատեսուչ պաշերէց և դյուխ արհիբերից աթոռոյս Սիւնեաց Տաթեւոյ և Նորավանից և Յոխուցքաբոյ, պետ երկոտասան գաւառաց»³³։

Ստ.Տարսայիճի կատարած շինարարական աշխատանքներից Հայտնի է «Զօրաց տաճար» անունով Հայտնի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որ կառուցել է Բուրթելի իշխանի օգնութեամբ։ Զօրաց տաճարը ճարտարապետական տեսակետից մի անսովոր եկեղեցի է, որն ունի միայն խորան, արեւելյան բեմ և կողքերին երկուական ավանդատներ։ Ենթադրվում է, թե պաշտամունքի Համար շինվել են խորանը և բեմը, իսկ զորքը կանգնում էր բաց երկնքի տակ, որի Համար և կոչվել է Զօրաց տաճար։

Ստ.Տարսայիճի մահվան թվականը ստույգ Հայտնի չէ։ Վերջին Հիշատակութիւնը նրա մասին 1331 թ. է, իսկ 1333 թ. Վերին Նորավանքի բաբունապետ Կյուրիոնը՝ որպես Սյունյաց աթոռակալ Հիշատակում է նույն վանքի վանահայր Սարգսին։

Ստ.Տարսայիճի ժամանակ է, որ սկսվում է Նորավանքի Ս. Աստվածածին երկհարկանի եկեղեցու կառուցումը Մոմիկ ճարտարապետի նախագծով՝ Բուրթելի իշխանի կողմից։ Եկեղեցու կառուցումն իր ավարտին է Հասնում 1339 թ.։ Այն պատմութեան մեջ մնացել է Բուրթեյսուչեն Ս. Աստվածածին անունով։

Ստ.Տարսայիճին փոխարինած Սարգիս Գ-ը ծագումով Որոտանի Հին իշխանական տոհմից էր հորեղբայրը սուրբ Հովհաննես Որոտնեցու։

Հիշատակարանում նա կոչվում է «աթոռակալ Սիւնեաց», «մեծ և ամենաերջանիկ մետրոպոլիտ», «արհիական գլուխ Սիւնեաց նահանգի» և այլն։ Նա ուխտագնացութիւն է կատարում Երուսաղեմ և վերջին անգամ Հիշվում 1337 թ.։ Սարգիս Գ-ի աթոռակիցն էր Ներսես եպիսկոպոսը, որը և, Հավանաբար, Հաջորդել է նրան։ Սակայն Սարգիս Գ-ից Հետո մոտ 40 տարի տեղեկութիւնները կցկտուր են ու անորոշ, մինչև Ստեփանոս Սուլթանշահ մետրոպոլիտը։ Առաջին անգամ նրա մասին Հիշվում է 1360 թ. մի Հիշատակարանում, ապա 1366 թ. մի

³³ Լ.Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 231։

տաղում: նա որդին էր Իվանե Օրբելյանի (Բուրթելյան): Նրա
 աթոռակալման վերաբերյալ այլ տեղեկություններ հայտնի չեն:
 Մահացել է 1377 թ. ստաջ: Ստ. Սուլթանշահին հաջորդում է
 Հովհաննես Որոտնեցին, որը նախ աթոռ տեղափոխում է Որոտ-
 նավանք և ապա՝ Տաթև: Իսկ Նորավանքը շարունակում է մնալ որսյես
 եպիսկոպոսական աթոռ: 1441 թ. Հայոց կաթողիկոսական աթոռը
 Ս.Նշմհիածնում վերահաստատող և Կիրակոս Վիրապեցուն կաթողիկոս
 ընտրող ժողովին մասնակցել է Նորավանքի Ջաքարիա եպիսկոպոսը՝
 «Տէր Ջաքարէ՛ Նորավանից» (Թովմա Մեծոփեցի):

Նորավանքի աթոռի պատմության ուշ շրջանի վերաբերյալ
 Համեմատաբար քիչ տեղեկություններ են պահպանվել, նաև առայժմ
 չեն ուսումնասիրվել: Նորստվանքը դադարում է դործել խորհրդային
 կարգերի առաջին տասնամյակին և վերաբացվում միայն 1994 թ.: Այժմ
 Նորավանքն իր պատմության նոր շրջան է սկսում:

ԳԱԻԱԶԱՆԱԳԻՐՔ ԵՆՈՐԱՎԱՆՔԻ ԱԹՈՌԻ

Ստեփանոս Գ 1170-1216	Հովհաննես Օրբել 1301/1302-1324
Սարգիս Ա 1216-1240	Ստեփանոս Տարսայի6 1324-1333
Ստեփանոս Դ 1240-1260	Սարգիս Գ 1333-ից
Գրիգոր Ա 1260-1261	Ստեփանոս Սուլթանշահ 1360-ից
Սարգիս Բ 1261-1298	Ջաքարիա 1441
Ստեփանոս Օրբելյան 1286-1303	Եղիշե (յազգէ Բուրթելեանց) 1490

ABRAHAM BISHOP (GEVORK) MKRTCHYAN

**NORAVANK- SPIRITUAL-ECCLESIASTICAL AND
 CULTURAL CENTRE OF ARMENIA.**

Summary

The bishops of Sunik Stepanos III's and Sargis I's activities are analysed
 in the article. The connections of the bishops of Sunik with the kingdom of
 Cilician Armenia, the amalgamation of Sunik episcopacy in the period of Stepanos
 Orbelyan's episcopate and his successors' activities are also taken into
 consideration. The struggle of the heads of Sunik episcopacy against the unitorial
 movement of the Roman Church is mentioned especially.

The history of Sunik episcopacy in the XIV-XV centuries is elucidated
 in the last part of the article. The contribution of spiritual figures of Sunik into
 the development of the Armenian culture is underlined as well.